

Consumptiepatroon en werkgelegenheidsstructuur 1970-1985

Het patroon van consumptieve bestedingen ondergaat in de loop van de tijd forse veranderingen. Deze wijzigingen werken door in de samenstelling van de werkgelegenheid. In dit artikel wordt nagegaan hoe de werkgelegenheid verandert als gevolg van wijzigingen in de samenstelling van de consumptieve vraag. Voortschrijdende Europese economische integratie en veranderingen in zowel het stelsel van ziektekostenverzekering als het stelsel van belasting- en premieheffing zullen in de komende jaren via de consumptieve vraag tot aanzienlijke mutaties in de werkgelegenheid leiden.

DR. IR. J.C. VAN OURS* – DR. J.J. SCHIPPERS – DR. J.J. SIEGERS****

Inleiding

Gedurende de afgelopen decennia zijn belangrijke verschuivingen opgetreden in het patroon van de particuliere consumptieve bestedingen van de Nederlandse bevolking. Onmiddellijk na de tweede wereldoorlog slokte de voorziening in de eerste levensbehoeften het leeuwendeel van het inkomen op. De jaren zestig en zeventig laten een verschuiving in de bestedingen zien richting duurzame consumptiegoederen en (nog later) richting dienstverlening. In navolging van Keynes kan de effectieve vraag niet alleen als bepalend worden gezien voor de hoogte van de totale productie, maar ook (zeker op langere termijn) voor de samenstelling ervan. Binnen het totaal van de effectieve vraag heeft de consumptieve vraag een belangrijke plaats.

De verwachting is derhalve dat wijzigingen in het patroon van de particuliere consumptieve bestedingen van de Nederlandse bevolking een belangrijk deel van de wijzigingen in de totale effectieve vraag voor hun rekening nemen. Daarnaast kunnen wijzigingen in de effectieve vraag ontstaan door verschuivingen in het gewicht van de verschillende bestedingscategorieën en verschuivingen binnen bij voorbeeld de investeringen en de uitvoer. Met enige vertraging zullen wijzigingen in de bestedingen voor zover ze betrekking hebben op de binnenlandse productie doorwerken in de werkgelegenheidsstructuur. Veranderingen in die werkgelegenheidsstructuur kunnen op zich weer van invloed zijn op de werkgelegenheid van onderscheiden groepen in de samenleving (bij voorbeeld mannen en vrouwen), op de vraag naar verschillende opleidingscategorieën, op de mogelijkheden voor deeltijdarbeid, op de geografische spreiding van werkgelegenheid enzovoort.

In dit artikel wordt aandacht besteed aan de veranderingen in de werkgelegenheidsstructuur in relatie tot de ver-

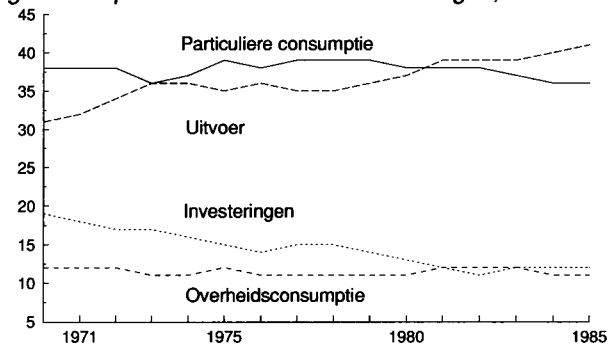
andering in het patroon van de binnenlandse particuliere consumptieve bestedingen voor de periode 1970-1985. De opbouw van het artikel is als volgt. Eerst wordt ingegaan op de verschuivingen in de totale bestedingen gedurende de onderzoeksperiode. Vervolgens wordt de werkgelegenheid toegerekend aan de onderscheiden bestedingscategorieën. Daarna wordt ingegaan op de relatie tussen de uitgaven aan een aantal onderscheiden consumptie categorieën en de werkgelegenheid. Hiertoe worden de particuliere consumptieve bestedingen onderscheiden in 40 (binnenlandse) consumptie categorieën. Aansluitend wordt de werkgelegenheid in 35 productiesectoren via een vertaalmatrix toegeschreven aan deze 40 consumptie categorieën. De wijzigingen in de binnenlandse particuliere consumptie worden vertaald in wijzigingen in de werkgelegenheid tussen deze productiesectoren. Ten aanzien van de werkgelegenheid wordt een onderscheid gemaakt naar geslacht en arbeidsduur.

Op basis van dit onderscheid worden enkele conclusies geformuleerd met betrekking tot de betekenis van wijzigingen in het patroon van de binnenlandse particuliere consumptieve bestedingen van de Nederlandse bevolking voor de totale werkgelegenheid, de verdeling van de werkgelegenheid over mannen en vrouwen en de consequenties voor de arbeidsduur. Naast de uitkomsten van de kwantitatieve analyse zullen ook enige kwalitatieve veranderingen zoals die zich in de periode 1970-1985 hebben voorgedaan worden besproken.

* Economische Faculteit van de Vrije Universiteit te Amsterdam.

** Economisch Instituut/Centrum voor Interdisciplinair Onderzoek van Arbeidsmarkt- en Verdelingsvraagstukken (CIAV) van de Rijksuniversiteit Utrecht. J.J. Siegers is tevens verbonden aan het Nederlands Interuniversitair Demografisch Instituut (NIDI) in Den Haag. De auteurs danken prof. dr. C.K.F. Nieuwenburg voor zijn commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

Figuur 1. De ontwikkeling van een aantal bestedingscategoriën in procenten van de totale bestedingen, 1970-1985

Bron: Centraal Economisch Plan, diverse jaren.

Veranderingen in het bestedingspatroon

In de periode 1970-1980 vormen de consumptieve bestedingen de voornaamste bestedingscomponent in Nederland. Na 1980 wordt deze rol overgenomen door de uitvoer¹. Naast consumptie en uitvoer kunnen bestedingen de vorm aannemen van investeringen. Zowel ten aanzien van consumptieve bestedingen als investeringen kan een onderscheid gemaakt worden tussen particuliere en overheidsbestedingen. Figuur 1 laat zien hoe de onderscheiden bestedingscomponenten zich gemeten in procenten van de totale bestedingen in de periode 1970-1985 hebben ontwikkeld.

De particuliere consumptieve bestedingen blijken door de jaren heen circa 38% van de totale bestedingen uit te maken. Deze consumptieve bestedingen omvatten zowel in het binnenland verrichte bestedingen als consumptie door gezinshuishoudingen in het buitenland. Binnen de consumptieve bestedingen van gezinshuishoudingen is het aandeel van bestedingen in het buitenland, gestegen van 3,5% in 1970 naar 4,5% in 1985.

Ook de overheidsconsumptie ontwikkelt zich tamelijk stabiel (op een niveau van 12% van de totale bestedingen). De (bruto) investeringen en de uitvoer geven een minder stabiel beeld: de investeringen dalen van 19% in 1970 naar circa 11% in 1982 (om daarna weer licht te stijgen); de uitvoer is in 1970 goed voor 30% van de bestedingen en loopt op naar 41% in 1985. De ontwikkelingen bij uitvoer en investeringen vormen dus min of meer elkaars spiegelbeeld. Dit betekent niet dat ook de werkgelegenheidsontwikkeling uit hoofde van investeringen en uitvoer elkaars spiegelbeeld vormen.

Een belangrijke rol bij de stijging van de uitvoer speelt de export van aardgas, waarvan de waarde in de jaren zeventig sterk is toegenomen onder invloed van de gestegen oliepijzen en de eveneens gestegen koers van de Amerikaanse dollar. Daarnaast geeft de daling van de investeringen zoals weergegeven in figuur 1 uitsluitend weer de daling van de investeringen in vaste activa en voorraden. Daarmee wordt voorbijgegaan aan het feit dat bij voorbeeld de aanschaf van een computer wel, maar de aanschaf van de bijbehorende noodzakelijke software niet als investering wordt beschouwd; de aanschaf van software wordt in de Nationale Rekeningen geboekt als 'intermediair verbruik'. Hetzelfde geldt voor door een bedrijf gepleegde investeringen in menselijk kapitaal via cursussen die buiten het bedrijf worden gevolgd en waarvan de betekenis in de onderzochte periode aanzienlijk is toegenomen².

De verschuivingen in de binnenlandse particuliere consumptieve bestedingen in de periode 1970-1985 zijn weergegeven in tabel 1³. De tabel laat een aantal forse verschui-

Tabel 1. De gezinsconsumptie in procenten van het de totale consumptie, 1970-1985

Categorie	1970	1975	1980	1985
Voedings- en genotmiddelen	25,8	22,0	19,2	19,2
Kleding en schoeisel	10,6	9,1	7,9	6,8
Huur, gas en elektra	12,4	13,9	15,9	19,5
Huisraad	11,5	9,9	9,0	7,2
Medische verzorging	8,4	11,2	12,1	12,3
Vervoer en verkeer	9,3	10,7	10,3	10,6
Ontwikkeling en recreatie	8,3	9,7	9,7	9,2
Overige	12,6	12,7	13,3	13,3
Buitenlandse consumptie	3,5	3,5	4,6	4,4
Consumptie buitenlanders in Nederland	-2,6	-2,7	-2,3	-2,5
Totaal	100	100	100	100

Bron: eigen berekening op basis van CBS, *Nationale Rekeningen 1986*.

vingen zien. Zo is het aandeel van de bestedingen in de categorieën voedings- en genotmiddelen, kleding en schoeisel, alsmede in de categorie meubelen en huishoudelijke apparaten over de gehele periode gedaald. Daar staat een sterke stijging tegenover van het aandeel van de categorie huur, verwarming en verlichting (over de gehele periode) en van de categorie medische verzorging (met name in de periode 1970-1975). In de categorie huur, verwarming en verlichting speelt opnieuw het aardgas een belangrijke rol. Het aandeel van de categorieën vervoer en verkeer en ontwikkeling en ontspanning in de totale particuliere consumptie is tamelijk stabiel. Globaal kan dus gesproken worden van een verschuiving in het patroon van de particuliere consumptieve bestedingen van goederen naar diensten.

Afgezien van verschuivingen tussen genoemde categorieën komen uiteraard ook verschuivingen voor binnen elk der categorieën⁴. Zo is binnen de categorie voedings- en genotmiddelen het aandeel van aardappelen (en andere knolgewassen) en suiker afgenomen ten gunste van onder andere de bestedingen aan alcoholhoudende dranken. De afname van de consumptie van aardappelen en de toename van de consumptie van (veredelde) aardappelproducten, zoals chips en voorgebakken frites, laten een beeld zien dat overeenstemt met de in de vorige alinea gesignaleerde verschuiving in de consumptie van goederen naar diensten; tijdsintensieve producten, dat wil zeggen producten die pas voor consumptie geschikt zijn als een zekere hoeveelheid tijd wordt geïnvesteerd in de bereiding ervan, worden verruild voor producten waarvan de consumptie minder tijdsintensief is.

Bestedingen, productie en werkgelegenheid

Om de relatie tussen aard van bestedingen en werkgelegenheid te verduidelijken is met behulp van de input-out-

1. Centraal Planbureau, *Centraal Economisch Plan 1988*, Den Haag, 1988, blz. 326, 327.

2. Bedrijfsinterne opleidingen vallen geheel buiten het systeem van de Nationale Rekeningen.

3. De binnenlandse particuliere consumptieve bestedingen zijn gespecificeerd naar verbruiksfuncties zoals gehanteerd in de Nationale Rekeningen, waarin 40 categorieën en 8 hoofdcategorieën worden onderscheiden. Het betreft hier dus gegevens exclusief consumptie door gezinshuishoudingen in het buitenland, maar inclusief consumptie door niet-ingezetenen in Nederland.

4. Deze gegevens zijn hier niet in tabelvorm opgenomen; op aanvraag zijn ze bij de auteurs verkrijgbaar.

put-tabel van 1980⁵ de werkgelegenheid in de bedrijven-sector toegerekend aan drie finale-vraagcomponenten, te weten:

- particuliere consumptie;
- uitvoer;
- overig.

Ten overvloede zij vermeld dat de overheid en de onderwijssector (voor zover bekostigd uit openbare middelen) buiten beschouwing blijven⁶. De resultaten van deze toerekening zijn terug te vinden in tabel 2.

Op basis van tabel 2 kunnen onder meer de volgende uitspraken worden gedaan ten aanzien van de relatie tussen werkgelegenheid en finale-vraagcomponenten, zoals die gold voor het jaar 1980 en waarvan wordt verondersteld dat deze voor de gehele onderzoeksperiode van toepassing is⁷:

- in personen gerekend is het aandeel van werknemers in de totale werkgelegenheid 86%. Dat van zelfstandigen bedraagt 14%. Zowel voor werknemers als zelfstandigen vloeit circa 45% van de werkgelegenheid voort uit consumptieve bestedingen. Het aandeel van de uitvoer in de werkgelegenheid ligt voor werknemers op 33% en voor zelfstandigen op 40%;
- de werkgelegenheid van vrouwen is in veel sterkere mate verbonden met de consumptieve bestedingen dan de werkgelegenheid van mannen. De werkgelegenheid van vrouwen hangt voor 59% samen met de consumptieve vraag; voor mannen is dit slechts 35%. Bij de uitvoer liggen de verhoudingen juist andersom: 37% van de werkgelegenheid van mannen vloeit voort uit de vraag naar uitvoergoederen. Voor vrouwen is dit slechts 24%;
- van alle vrouwen werkt 24% in deeltijdbanen met een omvang tot twintig uur per week; van alle mannen is dit 3%. Zowel voor vrouwen als mannen geldt dat deze percentages hoger liggen voor de consumptieve vraag en lager voor de uitvoer.

Tabel 2. Werkgelegenheid in personen x 1000 naar arbeidstijd per week en geslacht toegerekend aan finale vraagcomponenten, 1980

	Consumptie	Uitvoer	Overig	Totaal ^a
Mannen				
0 - 14 uur	36,3	17,9	9,9	64,1
15 - 19	8,5	3,9	3,4	15,7
20 - 24	15,0	7,9	6,7	29,6
25 - 29	3,2	1,6	1,5	6,3
30 - 34	8,5	5,1	5,6	19,2
35 - 39	43,6	36,6	19,8	100,0
40 en meer	795,9	881,0	658,3	2.335,1
Totaal mannen	910,9	954,1	705,0	2.570,0
Vrouwen				
0 - 14 uur	136,2	39,2	33,0	208,5
15 - 19	50,9	19,0	13,4	83,3
20 - 24	83,2	33,0	22,3	138,5
25 - 29	21,4	8,8	6,4	36,5
30 - 34	34,9	14,9	11,0	60,9
35 - 39	26,2	15,3	11,6	53,1
40 en meer	365,9	155,2	107,4	628,5
Totaal vrouwen	718,9	285,5	204,9	1.209,3
Totaal werknemers	1.629,4	1.239,9	910,0	3.779,3
Zelfstandigen	287,5	242,0	89,9	619,4
Totaal	1.917,0	1.482,0	999,7	4.398,7

a. Exclusief overheid, onderwijs en dergelijke.

Bron: berekend op basis van CBS, *Statistiek Werkzame Personen*, 1982.

Op grond van deze uitspraken kan de conclusie worden getrokken dat de werkgelegenheid van vrouwen veel sterker onder invloed staat van wijzigingen in het patroon van de particuliere consumptieve bestedingen dan de werkgelegenheid van mannen. Dit geldt met name voor vrouwen in (kleine) deeltijdbanen. De werkgelegenheid van mannen staat sterker onder invloed van wijzigingen in de vraag naar Nederlandse uitvoergoederen.

Bij deze opmerkingen dient te worden bedacht dat het om sterk uiteenlopende typen consumptie en werkgelegenheid gaat. In sommige gevallen gaat het om de consumptie van goederen waarvoor de grondstoffen in Nederland worden geproduceerd en alle bewerkingen in Nederland plaatsvinden, totdat het kant-en-klare produkt in de winkel ligt. De consumptie van dergelijke produkten levert veel werkgelegenheid op. Bij andere produkten, bij voorbeeld Japanese elektronische apparatuur, vloeit in Nederland uitsluitend werkgelegenheid voort uit de distributie; het kant-en-klare produkt wordt ingevoerd.

Om de werkgelegenheid te kunnen toerekenen aan de onderscheiden consumptie categorieën zijn daarom vervolgens de binnenlandse particuliere consumptieve bestedingen gesplitst in de volgende componenten:

- af-productiewaarde;
- handelsmarges;
- invoerwaarde;
- waarde overheidsheffingen (accijns, btw en dergelijke).

Bij het ene type produkt omvat de invoerwaarde uitsluitend de waarde van de grondstoffen. Bij het andere type produkt vindt ook (een deel van) de waardetoevoeging in het buitenland plaats en wordt een halffabriek of een kant-en-klare produkt in Nederland ingevoerd. Ceteris paribus zal de consumptie van een volledig in Nederland geproduceerd produkt meer werkgelegenheid opleveren dan de consumptie van een produkt dat in het buitenland geproduceerd is en in Nederland nog slechts gedistribueerd behoeft te worden.

Tabel 3 geeft de relatieve betekenis van deze componenten voor de eerder onderscheiden hoofd categorieën van de consumptieve bestedingen weer⁸.

Tabel 3 laat zien dat er tussen de onderscheiden hoofd categorieën grote verschillen bestaan. Zoals kon worden verwacht, zijn deze met name gerelateerd aan de mate waarin binnen een categorie sprake is van dienstverlening. Dienstverlening wordt in het algemeen niet uit het buitenland betrokken⁹. Opvallend is met name het hoge percentage van de invoerwaarde in de categorie kleding en schoeisel. De produktie hiervan vindt goeddeels buiten Nederland plaats. In Nederland rest voornamelijk nog de distributie. Hetzelfde geldt voor een groot aantal elektrische en elektronische produkten.

Met behulp van de eerder genoemde input-output-tabel is de werkgelegenheid toegerekend aan de onderscheiden

5. Het betreft hier de input-output tabel voor de Nederlandse volkshuishouding 1980, geaggregeerd van 58 naar 35 sectoren (in verband met de beschikbare werkgelegenheidsgegevens). Bron: Nationale Rekeningen 1982.

6. Particuliere, niet door de overheid bekostigde onderwijsinstellingen zijn opgenomen in de categorie diensten.

7. Op de betekenis van deze veronderstelling wordt in het vervolg van het betoog nog nader ingegaan.

8. Tabel 3 is vergelijkbaar met tabel 12 in: J.C. van Ours, *Consumenten en werken*, OSA-Werkdocument nr. 13, Den Haag, juli 1985, blz. 34. Er doen zich kleine afwijkingen voor ten gevolge van het feit dat de in dit artikel opgenomen tabel 3 is samengesteld op basis van een input-output tabel met 35 sectoren, terwijl voor de genoemde tabel 12 een input-output tabel met 56 sectoren is gehanteerd.

9. Daar alle gegevens steeds betrekking hebben op de binnenlandse particuliere consumptie, blijven uitgaven voor buitenlandse vakanties buiten beschouwing.

Tabel 3. Consumptieve bestedingen toegerekend aan af-productiewaarde, handelsmarges, invoer en overheid (accijns, btw e.d.), in procenten^a

	Af-productie- waarde	Handels- marges	Invoer	Overheid
Voedings- en genotm.	46,8	25,5	12,2	15,5
Kleding en schoeisel	10,3	33,2	40,9	15,6
Huur, gas en elektra	96,2	1,0	1,2	1,6
Huisraad	23,9	30,5	31,2	14,4
Medische verzorging	91,5	3,7	3,6	1,2
Vervoer en verkeer	54,7	11,5	17,5	16,3
Ontwikkeling en recreatie	48,6	23,6	18,8	9,0
Overige	80,3	5,9	5,7	8,1
Totaal	61,1	15,4	13,7	9,8

a. Totaal per categorie is 100%.

Bron: berekend op basis van CBS, *Nationale Rekeningen 1982*.

consumptiecategorieën¹⁰. Tabel 4 geeft de resultaten van deze toerekening weer, waarbij de weergegeven cijfers betrekking hebben op de werkgelegenheid (in personen) per miljoen gulden dat per categorie wordt besteed. Voorts is een onderscheid aangebracht tussen werknemers met een baan van minder dan veertig uur per week en werknemers met een baan van veertig uur of meer, alsmede tussen mannen en vrouwen.

In tabel 4 wordt het verschil tussen de som van de kolommen voor mannen en vrouwen en de kolom 'werkende personen' gevormd door het aantal zelfstandigen. De categorie voedings- en genotmiddelen levert verhoudingsgewijs de meeste werkgelegenheid op voor zelfstandigen, terwijl de categorie huur, verwarming en verlichting hieraan nauwelijks bijdraagt. Per miljoen gulden consumptieve besteding levert de categorie medische verzorging de meeste werkgelegenheid op. Boven het gemiddelde liggen voorts overige goederen en diensten, alsmede ontwikkeling en ontspanning. De drie genoemde categorieën zijn tevens de categorieën die verhoudingsgewijs de meeste deeltijdwerk opleveren.

De afzonderlijke kolommen voor mannen en vrouwen laten een aantal opmerkelijke verschijnselen zien. Zo leveren de consumptieve bestedingen gemiddeld genomen voor mannen bijna een derde meer werkgelegenheid op dan voor vrouwen. Daarbij valt op dat de spreiding rond het gemiddelde voor mannen veel kleiner is dan voor vrouwen. Voor vrouwen zijn er twee categorieën die er qua werkgelegenheidseffecten uitspringen, te weten de categorie medische verzorging en de categorie overige goederen en diensten.

Tabel 4. De werkgelegenheid per miljoen bestede gulden naar werknemers met een baan van minder dan 40 uur per week resp. 40 uur of meer per week en naar geslacht, 1982

	Personen		Arbeids- jaren		
	uren ≥40	<40	werkn.'s man	idern+ vrouw	zelfst.
Voedings- en genotm.	5,4	1,4	4,8	2,8	9,4
Kleding en schoeisel	4,3	1,3	3,5	2,1	6,8
Huur, gas en elektra	2,9	0,6	2,8	0,7	3,6
Huisraad	5,4	2,3	4,9	2,8	9,0
Medische verzorging	10,0	3,5	4,3	9,2	14,6
Vervoer en verkeer	5,4	1,7	5,3	1,8	8,0
Ontwikkeling en recreatie	6,8	3,4	6,3	3,9	12,0
Overige	7,6	5,5	6,0	7,1	15,3
Totaal	5,9	2,4	4,7	3,6	9,8

Bron: berekend op basis van CBS, *Nationale Rekeningen 1982*.

De eerder getrokken conclusie dat de werkgelegenheid van vrouwen veel sterker dan die van mannen wordt beïnvloed door wijzigingen in de consumptieve bestedingen, kan nu worden verbijzonderd tot de conclusie dat de werkgelegenheid van vrouwen in hoge mate gevoelig is voor wijzigingen in de uitgaven aan medische verzorging en aan overige goederen en dienstverlening. Vooruitlopend op de analyse van de verschuivingen in de consumptieve bestedingen gedurende de periode 1970-1985, kan gesteld worden dat het vooral de werkgelegenheid van vrouwen is, die nadelig wordt beïnvloed door de bezuinigingen die de laatste jaren zijn doorgevoerd in de gezondheidszorg. Gemiddeld leidt elke bezuiniging met één miljoen gulden op de uitgaven voor medische verzorging tot een verlies van 9,2 banen van vrouwen. Voor mannen bedraagt dit cijfer 4,3. Vrouwen worden hier de dupe van het feit dat zij werken in beroepen waar de arbeidsintensiteit zeer hoog ligt. Door het feit dat hun werkgelegenheid bovendien in sterke mate in deze beroepen geconcentreerd is, worden zij nog extra gedupeerd in verhouding tot mannen, van wie de werkgelegenheid in veel sterkere mate over beroepen gespreid is.

Nadat is vastgesteld hoe de werkgelegenheid gerelateerd is aan de bestedingen aan een aantal onderscheiden consumptiecategorieën, kan vervolgens op basis van de in tabel 1 gepresenteerde gegevens de koppeling naar de verschuivingen op het terrein van de werkgelegenheid worden gelegd.

Bij de berekeningen is 1980 als basisjaar gehanteerd. De werkgelegenheidseffecten van de verschuivingen in het patroon van de particuliere consumptieve bestedingen tussen een gegeven jaar t en 1980 zijn als volgt berekend.

Indien we stellen:

$$Y_i(t) = Y_i(1980) \cdot [205780 / Y_T(t)]$$

waarin:

$Y_i(t)$ = uitgaven per consumptiecategorie i in jaart t , $i = 1, \dots, 40$.

geldt:

$$W_j = \sum_{i=1}^{40} [(Y_i(1980) - Y_i(t)) \cdot W_{ij}]$$

waarin:

W_{ij} = het werkgelegenheidseffect j van consumptiecategorie i ;

j = aanduiding van bij voorbeeld wekelijkse arbeidsduur of geslacht.

In tabel 5 zijn de werkgelegenheidseffecten weergegeven van de in tabel 1 gepresenteerde verschuivingen binnen de consumptieve bestedingen, onderscheiden naar geslacht en wekelijkse arbeidstijd.

Tabel 5 laat zien dat de aan de veranderingen in het consumptiepatroon gekoppelde werkgelegenheid, zowel gemeten in personen als in arbeidsjaren, van 1970 tot 1975 toeneemt en vervolgens een daling vertoont. Deze daling manifesteert zich duidelijker in het aantal arbeidsjaren dan in het aantal personen. De veranderingen in het consumptiepatroon hebben relatief gunstig uitgewerkt voor de mogelijkheid tot het verrichten van deeltijdwerk. De daling van de werkgelegenheid is vrijwel geheel terug te vinden bij mannen met een wekelijkse arbeidsduur van veertig uur of meer, alsmede bij zelfstandigen. In de periode 1970-1975 is er met name sprake van een stijging van het aantal vrou-

10. Zulks in tegenstelling tot J.P. Verbruggen en F.J. Krapels, Wijzigingen in het consumptiepatroon - gevolgen voor informele economie en werkgelegenheid, *ESB*, jg. 72, nr. 3634, 1987, blz. 1132-1137, die wel aandacht besteden aan de verschuivende budgetaandelen van de onderscheiden consumptiecategorieën, maar blijkens hun modelspecificatie veronderstellen dat elke consumptief bestede gulden evenveel werkgelegenheid oplevert.

Tabel 5. Werkgelegenheidsveranderingen in personen x 1.000 naar arbeidstijd en geslacht in relatie tot het consumptiepatroon, 1970-1985^a

	1970-1975	1975-1980	1980-1985
Mannen			
0 - 14 uur per week	0,3	-0,6	-0,3
15 - 19	-0,0	-0,2	0,1
20 - 24	0,2	-0,0	-0,1
25 - 29	0,1	0,0	-0,0
30 - 34	0,3	0,0	-0,1
35 - 39	1,0	0,7	0,1
40 en meer	-0,5	-10,8	-6,0
Totaal	1,4	-10,7	-6,3
Vrouwen			
0 - 14 uur per week	11,8	-0,6	-0,9
15 - 19	3,7	-0,1	-0,4
20 - 24	6,4	0,4	-0,8
25 - 29	1,6	0,1	-0,2
30 - 34	2,6	0,4	-0,3
35 - 39	0,9	0,0	-0,2
40 en meer	35,7	4,7	-2,5
Totaal	62,7	4,7	-5,1
Totaal werknemers	64,0	-6,1	-11,4
Zelfstandigen	-18,7	-15,2	-5,7
Totaal personen	45,5	-21,4	-17,1
Arbeidsjaren	31,4	-20,9	-19,4

a. Gecorrigeerd voor buitenlandse consumptie.

wen dat een deeltijd baan heeft met een wekelijkse arbeidstijd van 14 uur of minder. Na 1975 treedt er in de aantallen deeltijdwerkers vrijwel geen verandering meer op. Voor zover de werkgelegenheid van zelfstandigen verband houdt met de consumptieve bestedingen vertoont deze over de gehele periode een daling, die afvlakt gedurende het laatste onderzochte tijdvak (1980-1985). De werkgelegenheidsstijging in de periode 1970-1975 is volledig geconcentreerd bij vrouwen. De daling in het totaal in de periode 1975-1980 is het saldo van een stijging van de werkgelegenheid van vrouwen en een (grotere) daling van de werkgelegenheid van mannen. Met name de toename van de uitgaven in de categorie medische verzorging lijkt hier een belangrijke rol te spelen.

Bij de interpretatie van deze uitkomsten dient de nodige zorgvuldigheid te worden betracht. De uitkomsten zijn immers verkregen op basis van toerekening aan de hand van de input-output-tabel voor 1980 en de in dat jaar per categorie geldende toerekening van de binnenlandse particuliere consumptieve bestedingen aan de samenstellende componenten hiervan (af-productiewaarde, handelsmarges, invoerwaarde, overheidsheffingen). Hoewel voor een groot deel van de consumptie verondersteld kan worden dat op dit punt gedurende de periode 1970-1985 slechts marginale veranderingen zijn opgetreden, staat vast dat deze veronderstelling voor sommige categorieën consumptiegoederen niet houdbaar is. Zo heeft er bij voorbeeld op het terrein van de consumentenelektronica, personenauto's, foto- en filmapparatuur, alsmede op het terrein van kleding en textiel een grote mate van importpenetratie plaatsge vonden. Buitenlandse producten hebben Nederlandse van de markt verdreven, terwijl daarnaast nog allerlei verschuivingen zijn opgetreden in de bewerkingen die buitenlandse producten nog in Nederland moeten ondergaan alvorens ze geschikt zijn voor verkoop aan de consumenten.

Een tweede reden voor voorzichtigheid bij de interpretatie van de uitkomsten vloeit voort uit het feit dat 1980 voor Nederland in economisch opzicht zeker geen "normaal" jaar was. Er was sprake van een negatieve groei van het

Tabel 6. Mutaties in arbeidsvolume bij bedrijven in arbeidssjaren x 1.000

	Werknemers + zelfstandigen totale mutatie	mutatie door wijziging consumptie- patroon	Zelfstandigen totale mutatie	mutatie door wijziging consumptie- patroon
1970-1975	-104	31	-61	-19
1975-1980	60	-21	-51	-15
1980-1985	-240	-19	-18	-6

Bron: eigen berekening.

nationaal inkomen, waardoor de vrije besparingen tot nul terugvielen. Op grond van deze gegevens kan worden verondersteld dat het consumptiepatroon voor 1980 afwijkt van dat van een belangrijk deel van de rest van de onderzochte periode. In concreto zal het aandeel van de uitgaven aan duurzame consumptiegoederen lager en het aandeel van de uitgaven aan eerste levensbehoeften hoger liggen dan in "normale" jaren. Door de inkomensteruggang nam de financiële ruimte voor de aanschaf van duurzame consumptiegoederen af, terwijl voor zover deze financiële ruimte wel aanwezig was het sombere economische perspectief consumenten ontmoedigde om tot de aanschaf van dergelijke goederen over te gaan. In welke mate de genoemde factoren de betrouwbaarheid van de uitkomsten aantasten, zal pas duidelijk worden als de analyse op basis van recentere gegevens kan worden herhaald.

Wanneer de veranderingen in de werkgelegenheid ten gevolge van veranderingen in het consumptiepatroon worden afgezet tegen het totaal aan veranderingen in de werkgelegenheid dat zich in de periode 1970-1985 heeft voorgedaan, blijken de aan het consumptiepatroon gerelateerde veranderingen een niet te verwaarlozen factor (zie tabel 6).

Tabel 6 laat zien dat er geen eenduidig verband is tussen de totale mutaties in de werkgelegenheid bij bedrijven en de mutaties die voortvloeien uit wijzigingen in het consumptiepatroon. Voor de periode 1970-1975 wordt een deel van het totale verlies aan werkgelegenheid gecompenseerd door een stijging van de werkgelegenheid uit hoofde van de consumptie. Hierin is terug te vinden het effect van de nivellering van inkomens in die periode. Gevoed door inkomensoverdrachten van groepen met een lage consumptiequote naar groepen met een hoge consumptiequote nam het totaal der consumptieve bestedingen toe. In de periode 1975-1980 is er opnieuw sprake van een mitigerende invloed van de werkgelegenheidsmutatie uit hoofde van verschuivingen in het consumptiepatroon. Nu neemt de totale werkgelegenheid echter toe en leidt de verschuiving in het consumptiepatroon op zich tot een daling van de werkgelegenheid. Voor de periode 1980-1985 is de daling van werkgelegenheid voortvloeiend uit het gewijzigde consumptiepatroon van ondergeschikt belang voor de totale werkgelegenheidsontwikkeling. Van de aanhoudende daling van de werkgelegenheid van zelfstandigen neemt die uit hoofde van wijzigingen in het consumptiepatroon steeds ongeveer een derde deel voor zijn rekening.

vervolg op blz. 1186

tie- Kohnstamm van de behoefte aan een politiek-inhoudelijke sturing geeft reeds een indicatie.

Vanzelfsprekend kunnen vele doelstellingen slechts op micro-niveau worden aangegeven. Sommigen, zoals Huppés, trekken daaruit de conclusie dat wij elke poging tot coördinatie op hoger niveau moeten opgeven en dat een 'bottom up'-benadering het enige is wat echt zal werken¹². Inhoudelijk is daarvoor veel te zeggen. De echte vernieuwingen zullen van onderop moeten komen en dat proces valt van bovenaf nauwelijks te sturen.

De 'bottom up'-benadering gaat echter voorbij aan het feit dat het in de tussentijd een enorme puinhoop kan worden. De derde fase van automatisering betekent immers dat organisaties met elkaar van doen krijgen en dat bepaalde organisaties aan anderen (zowel andere onderdelen van de overheid als de gemeenten alsook de burger!) hun wil zullen opleggen. Dit zal nog voor het nodige rumoer zorgen¹³.

Bij de tweede invalshoek voor overheidsautomatisering zal het daarbij moeten gaan om een juist evenwicht tussen het 'top down' aangeven van algemene doelstellingen en randvoorwaarden en de 'bottom up'-benadering. Een voorbeeld van algemene doelstellingen is de relatie tussen overheid en burger (overigens in de motie-Kohnstamm genoemd). In de BIOS-nota wordt hieraan slechts zeer oppervlakkig aandacht besteed. Hetzelfde geldt voor de inzet van informatietechnologie voor het realiseren van de altijd met de mond beleden beleidslijn van bestuurlijke decentralisatie. Idem voor de verbetering van de kwaliteit van de arbeidsplaatsen binnen de overheid. Toch zijn dit zeer wezenlijke zaken. De ervaring leert inmiddels dat de informatietechnologie zowel decentralisatie als verbetering van de arbeidsplaats mogelijk maakt. Ongestuurd leidt het echter vanzelf tot centralisatie en uitholling van taken. In de BIOS-nota is niets over dit alles te lezen, laat staan dat er een beleid wordt geformuleerd.

Tot slot

Aan overheidsautomatisering wordt steeds meer geld uitgegeven en steeds meer mensen raken erbij betrokken. *Wat* er echter precies gebeurt en vooral *waarom* het gebeurt, blijft tot nu toe schimmig. Naar aanleiding van een wens van de Tweede Kamer is er een kabinetsbeleid neergelegd in de BIOS-nota.

In conceptueel opzicht scheidt de nota enige duidelijkheid. Ook geeft de nota een duidelijke afbakening van verantwoordelijkheden. Er worden echter onvoldoende garanties gegeven voor een goede werking van de voorgestelde structuur en daarmee komt ook de beheersbaarheid in gevaar. Een belangrijke politieke keuze is de passieve opstelling ten aanzien van de mogelijkheden van dit nieuwe bestuursmiddel, inclusief het ontbreken van een aanzet tot beleidsontwikkeling op dit punt.

Dat betekent dat er interessante politieke en bestuurlijke vragen liggen. Inclusief die of de minister van Algemene Zaken niet meer aangewezen is voor de coördinatie op dit beleidsterrein en of er geen vaste Tweede Kamer commissie moet komen voor informatievoorziening en automatisering. In elk geval is duidelijk dat de komende discussie in het parlement niet over de techniek dient te gaan. Automatiseren is (re)organiseren!

R.A.M. Meijer

12. Zie Huppés, op. cit.

13. Dit was voor de gemeenten ook de kern van de strijd in de 'paspoortdiscussie'. Gemeenten wilden geen baliemodule van KEP, die op geen enkele wijze kon communiceren met hun eigen informatievoorziening. Uiteindelijk trok Buitenlandse Zaken die baliemodule dan ook terug.

Conclusies

In dit artikel is een verband gelegd tussen ontwikkelingen in de bestedingen, en dan met name verschuivingen binnen de consumptieve bestedingen, en de gevolgen daarvan voor de werkgelegenheid voor de periode 1970-1985. Ten aanzien van de werkgelegenheid is een onderscheid gemaakt tussen mannen en vrouwen, tussen werknemers met uiteenlopende aantallen arbeidsuren per week en tussen werknemers en zelfstandigen. Geconcludeerd wordt dat ten opzichte van de totale werkgelegenheidsverandering die voortvloeit uit wijzigingen in het consumptiepatroon een niet te verwaarlozen rol speelt.

Voor de nabije toekomst vallen veranderingen in het patroon van de particuliere consumptieve bestedingen te verwachten voortvloeiend uit de wijzigingen van het stelsel van ziektekostenverzekering (plan-Dekker) en de wijzigingen in het stelsel van belasting- en premieheffing (plan-Oort). Beide operaties zullen inkomens- c.q. koopkrachteleffecten met zich mee brengen, die vrijwel zeker verschillend uitvallen voor onderscheiden inkomensgroepen. Deze inkomenseffecten zullen hun uitwerking op het consumptiepatroon niet missen. Zo is vanuit de horeca-wereld al gewaarschuwd voor de negatieve werkgelegenheidseffecten in die sector voortvloeiend uit een beperking van de fiscale aftrekbaarheid van de kosten van zakenlunches, -diners enzovoort. Belangrijker zijn wellicht nog de effecten op het consumptiepatroon die te verwachten zijn van de voort-

schrijdende Europese economische integratie. Met name de voor 1992 geprogrammeerde harmonisering van de btw-tarieven zal aanleiding geven tot belangrijke substitutie-effecten. Daarnaast worden in het kader van 'Europa 1992' allerlei beperkingen ten aanzien van beroeps- en bedrijfsuitoefening zoals die thans nog bestaan, opgeheven. Dit heeft onder meer als gevolg dat buitenlandse financiële instellingen hun bancaire en andere financiële diensten gemakkelijker aan Nederlandse consumenten kunnen aanbieden. Deze veranderingen leiden naar verwachting tot verschuivingen in het consumptiepatroon die aanmerkelijk verder gaan dan die welke in de periode 1970 - 1985 hebben plaatsgevonden en daarmee tot grote verschuivingen in de werkgelegenheidsstructuur.

Jan van Ours
Joop Schippers
Jacques Siegers